

כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה

הרב יוסף משאש על זכות האשה להתמסר לתלמוד תורה

צבי זוהר

הפרק האחרון בפרקי אבות מכונה "פרק קנין תורה", מפני שהוא עוסק במעלותיו ובשבחי של לימוד התורה ושל העיסוק בה. המשנה הראשונה בפרק זה נמסרת מפיו של רבי מאיר, ותוכנה אופייני לצביון הפרק כולו:

רבי מאיר אומר: כל העוסק בתורה לשמה, זוכה לדברים הרבה. ולא עוד, אלא שכל העולם כלו כדאי הוא לו. נקרא רַע, אהוב, אוהב את המקום, אוהב את הבריות, משמח את המקום, משמח את הבריות. ומלבשתו ענוה ויראה. ומכשרתו להיות צדיק, חסיד, ישר ונאמן. ומרחקתו מן החטא. ומקרבתו לידי זכות. ונהנין ממנו עצה ותושיה, בינה וגבורה, שנאמר: "לי עצה ותושיה, אני בינה, לי גבורה" (משלי ח, יד).¹ ונותנת לו מלכות וממשלה, וחקור דין. ומגלין לו רזי תורה. ונעשה כמעין המתגבר, וכנהר שאינו פוסק. והוה צנוע, וארך רוח, ומוחל על עלבונו. ומגדלתו ומרוממתו על כל המעשים.

הקוראים מבחינים בוודאי שכל הקטע כתוב בלשון זכר: העוסק בתורה הוא גבר, ומעיסוק זה זוכה הוא לכל אותן מעלות, כוחות ותכונות מופלאות שר' מאיר מפרט. ומה דינה של אשה החפצה בתורה? לכאורה כבר "נחתם דינה" בשאלה זאת בתשובתו החריפה של ר' אליעזר לאשה שהעזה להעלות בפניו פירוש תורני משלה: "אין חכמה לאשה אלא בפלך",² אמר ר' אליעזר; ובמקום אחר הוסיף: "כל המלמד בתו תורה, כאילו מלמדה תיפלות".³ אולם מצויים במסורת קולות אחרים. כך, כנגד דבריו האחרונים של ר' אליעזר מובאת במשנת סוטה הנזכרת דעתו של בן עזאי: "חייב אדם ללמד את בתו תורה". ואילו עיון בהקשר דבריו הראשונים של ר' אליעזר מלמד שהוא אמר את הדברים במענה לשאלה אינטליגנטית בפרשנות מקראית, שאותה נשאל ממי שמכונה בתלמוד "אשה חכמה" – וכבר העיר הרב בן ציון מאיר חי עזיאל:

1 הדוברת בפסוק זה היא החכמה, שזוהתה על ידי חז"ל עם התורה – ראו למשל אורבך, עמ' 255.
2 יומא סו ע"ב.
3 משנה סוטה ג, ד. ובהמשך המשנה: "אם יש לה זכות היתה תולה לה... מכאן אומר בן עזאי חייב אדם ללמד את בתו תורה, שאם תשתה תדע שהזכות תולה לה".

הרב יוסף משאש

היהודית. במאמר זה אציג ואנתח דברים שכתב רב זה על זיקת נשים לעיסוק בתורה. אולם אציג תחילה את הרב משאש עצמו, את תולדות חייו ואת יצירתו התורנית.

הרב יוסף משאש

הרב יוסף משאש נולד בשנת תרנ"ב (1892) במכנאס שבמרוקו, שם קנה השכלה תורנית רחבה והוסמך לדיינות. בשנים תרפ"ד-ת"ש (1924-1940) כיהן כרבה של העיר תלמסאן שבאלג'יריה; בשנת ת"ש חזר למכנאס ונתמנה שם לדיין בבית הדין הגדול; לאחר זמן נתמנה גם לנשיא בית הדין של ענייני השררה, תפקיד שאליו יכול היה להתמנות רק מי שהוכר כבעל כישורים יוצאי דופן.⁴ בשנת תשכ"ד עלה לארץ ונתמנה לרבה הראשי של חיפה, תפקיד שכהן בו עד לפטירתו בשנת תשל"ה.

הרב משאש היה בעל השכלה תורנית רחבה, וגילה התעניינות ערה בכל שטחי ההשכלה והיצירה האנושית, כגון היסטוריה, רפואה, מדע וטכנולוגיה, פוליטיקה ועוד. הפתיחות

4 פסקי עזיאל, סימן מד. נדפס לראשונה בתוך משפטי עזיאל, סימן ו.

5 ראו למשל: זולטי; וולובלסקי, עמ' 111 ואילך.

6 במרוקו היו למשפחות וליחידים מקרב חכמי ישראל חוקות על ניהולם ותפקודם של מוסדות דתיים שונים. חוקה מעין זאת, שנקראה "שררה", הקנתה לבעליה בסיס כלכלי לא מבוטל, וכן כבוד רב (על כך ראו דשן). אין פלא אפוא שלעתיים התעוררו מחלוקות בשאלת הזכות להחזיק ב"שררה" זאת או אחרת. מחלוקות אלו התנהלו בין חכמים לבין עצמם, ולצורך יישובן הוקם בית דין מיוחד שדייניו נדרשו לשילוב של למדנות מופלגת, מעמד איתן בקרב ציבור תלמידי החכמים, והכרה ציבורית בכך שאינם חשודים על משוא פנים.

האינטלקטואלית היתה בעיניו ערך דתי, והוא ראה פגם בלמדנות תורנית הנעדרת בקיאות בהישגי התרבות האנושית. כפירוש לדברי קהלת "טובה חכמה עם נחלה, ויותר לרואי השמש" (ז, יב), הציע הרב משאש הסבר זה:

יש לפרש "ויותר לרואי השמש" – דהיינו, שעניניהם פקוחות להתבונן בענייני העולם. כי על ידי כן מתפקחים ומתחדד שכלם. כמו שמצינו בדורות הראשונים וראינו בדורות האחרונים, שכל חכם לב שהיתה דעתו מעורבת בענייני העולם הוא למופת בדורו, כמו הרמב"ם וחברוהי וכיוצא בהם בכל דור זיע"א (וזכרם יגן עלינו אמן). וכל שאין לו עסק בענייני העולם, חכמתו בתורה מלאה פתיות ותמימות, וגם בערות.⁷

הרב משאש היה גם דרשן ומשורר. כתביו משקפים הן את למדנותו המקיפה והן את התייחסותו המפורטת והמקורית לשאלות מגוונות, שמקורן במפגש יהדות צפון אפריקה עם העולם האירופי-המערבי המודרני.

רבים מחיבוריו נותרו בכתבי יד, ואלו שראו אור הם החיבורים הבאים: שו"ת מים חיים (חלק א-ב, פאס תרצ"ד-ירושלים תשמ"ה); גרש ירחים על דיני גטין (דפוס צילום של כתב יד המחבר, ירושלים תשמ"ט); זבח תודה על דיני שחיטה (דפוס פקסימיליה של כתב יד המחבר משנת תרפ"ט, ירושלים חש"ד); נחלת אבות – שיעורים ודרשות על פרקי אבות (א-ח, ירושלים תשל"א-תשמ"ז); אוצר המכתבים (חלק א-ג, ירושלים תשכ"ח-תשל"ה); גר מצוה, על ענייני חנוכה וסוגיות שונות מענייני דיומא (פאס תרצ"ט); ויזכר יוסף – הגדה של פסח (דפוס צילום של כתב יד המחבר משנת תרע"ז, חיפה תשל"ט); בגדי ישע, סדר הושענות וענייני חג הסוכות (ירושלים תש"ן).

יצירתו והגותו של הרב יוסף משאש טרם זכו לדיון מחקרי, אף שמספר חוקרים החלו לאחרונה לעסוק ביצירתו.⁸ בהקדמתו לספרו "נחלת אבות" מסביר הרב משאש שבשיעורים שנתן על פרקי אבות, הירבה לשלב סיפורי "מעשיות צדיקים אשר לכל ענין ראויות להתאים, כי המעשה כחו רב לעורר בני אדם להחרידם לעבודת אלה-ים שוכן גבוהים".⁹ להלן נעיין בשני סיפורים שהרב משאש מביא בהתייחסו למשנת אבות שציטטנו לעיל, ונבחן את המשתמע מסיפורים אלו ביחס לערכה ולמעמדה של אשה העוסקת בתורה.

7 נחלת אבות, דרוש תנד, עמ' עט.

8 מר דוד ביטון משלים בימים אלה עבודת גמר המוקדשת לפנים שונות בעולמו של הרב משאש. כמו כן, הרב דוד אסולין וכותב שורות אלה עסוקים בכתיבת ספר על יצירתם ההלכתית של חכמי התורה באלג'יריה בדורות האחרונים, ודרכיהם במפגש עם המודרנה. בספר זה אנו דנים בהרחבה בתשובות הלכתיות רבות של הרב משאש, שניהן, כאמור, כרב באלג'יריה בשנים 1924-1940, ואף עמד בקשר תורני הלכתי עם רבנים בה בשנים שלאחר מכן, שעה שהתגורר במכונאס. וראו גם בראשור.

9 אין מספרי עמודים.

מי זוכה לדברים הרבה?

בדרשה שנשא הרב משאש בתחילת קיץ תשי"ג¹⁰ פתח הרב משאש באומרו שיש לתת את הדעת למילה "כל" שבראש דברי ר' מאיר – מה נתוסף לתוכן המשפט בהוספת מילה זאת? לדבריו, המילה "כל", כאן ובכל מקום, באה לרבות: ר' מאיר יכול היה לומר "העוסק בתורה לשמה", ובפתיחתו במילה "כל" ביקש להרחיב את הזכייה בדברים הללו ולהחיל אותם גם על מי שבמבט ראשון לא נראה היה שיזכה להם. ולמי הכוונה בכך –

עוד נראה, שבאה מלת "כל" לרבות את הנשים. שאף שאינן מצוות בתלמוד תורה (עיינין [שלחן ערוך] יורה דעה סי' [מ] רמ"ו סעי' [ף] ו), אם יעסקו בה לשמה זוכות גם הם לדברים הרבה. כמו דבורה וחולדה שזכו לנבואה מפני חכמתן וצדקתן. וכן אמא שלום, אשתו של רבי אליעזר אחותו של רבן גמליאל (עיינין [תלמוד בבלי מסכת] שבת קט"ז סוף עמוד א'), ומה גם ברוריה בתו של רבי חנניה בן תרדיון אשתו של רבי מאיר (עיינין [אנציקלופדיה] אוצר-ישראל [כרך] ב [ערך] ברוריה). וכן בתו של רש"י היתה כותבת וחותרת שו"ת בשם אביה זיע"א, וכן אחותו חיליט, וכן מרים אשת רבינו תם, וחנה אחותו של ריב"ם (רבי יצחק בר מנחם מבעלי התוספות [ז"ל] ועוד הרבה (עיינין אוצר-ישראל [כרך] ג [ערך] נשים).¹¹

המסורת ההלכתית הכריעה שמצוות תלמוד תורה אינה מחייבת את האשה, והרב משאש מודה בכך ואף מצהיר בראש דבריו שכן הם הדברים. אך הוא מנתק את שאלת החיוב בתלמוד תורה משאלת הערך והמעלה שבעיסוק בה: לשיטתו, העיסוק בתורה הינו רב ערך ורב משמעות, בלא קשר להיות העוסק בה מצווה על כך. זאת ועוד, הרב משאש סבור כי הזכייה באותם "דברים הרבה" אינה דומה לשכרם של המקיימים את המצוות: "דברים הרבה" פירושה תוצאות "טבעיות" חיוביות הנובעות מאיכותה וממהותה של "תורה לשמה".¹²

הנשים שהביא הרב משאש כדוגמאות מופת מתחלקות לשלוש קטגוריות: דמויות מקראיות – דבורה וחולדה; דמויות מימי התנאים – אמא שלום וברוריה; ודמויות מימי הביניים – בנות משפחתו של רש"י: חיליט אחותו, בתו (עלומת השם) ומרים (אשת נכדו, רבינו תם). לצידן מנה הרב משאש אשה נוספת מחוגו של רש"י – חנה,

10 התיארוך מבוסס על כך שבדרוש הקודם, דרוש תמ"א, מסכם המחבר דרשות ושיעורים שהשמיע ביום "חג העצמאות" למדינת ישראל, ומתוכן הדברים ניכר שמדובר ביום העצמאות החמישי. מכאן שהדרוש שאנו דנים בו הושמע אף הוא בתחילת קיץ תשי"ג.

11 נחלת אבות, עמ' יג.

12 העינין בדברי ר' מאיר שבמשנה מחזק קריאה זאת: הדברים שזוכה להם העוסק בתורה הם בתחום האישיות, התכונות והמעלות הדתיות; אין כאן "גמול" במובן המצוי בדיונים רגילים על "שכר ועונש". כך ראוי לפרש גם את הביטויים "מלכות וממשלה וחקור דין" בהקשר הנידון: מלכות, ממשלה וחקור דין בתחום פרשנות התורה והבחנת הדין האמיתי.

אחותו של ר' יצחק בר מנחם בעל התוספות.¹³ מניסוח הדברים מתקבל הרושם שהזיהוי של נשים אלו כלמדניות הוא דבר ברור ומוסכם, אך אין הדבר כן. למשל, חולדה אכן ידועה כנביאה, אולם הקביעה שהיא זכתה לנבואה בזכות חכמתה בתורה שנויה במחלוקת במסורת התלמודית: על פי דעה אחת, בעלה, שלום בן תקוה, "היה מגדולי הדור, והיה עושה צדקות בכל יום ויום... ובזכות הצדקה שעשה שרתה רוח הקודש על אשתו".¹⁴ מסורת שנייה אינה מסבירה כלל מדוע זכתה חולדה לנבואה.¹⁵ מסורת שלישית אכן מציגה את חולדה כלמדנית: את המילים המתארות את חולדה הנביאה כ"יושבת בירושלם בַּמְשָׁנָה" (מלכים ב כב, יד) תירגם יונתן "יתבא בירושלם בבית אלפנא",¹⁶ כלומר בבית המדרש. אך גם יונתן, שהציג את חולדה כלמדנית, לא כתב שבגין זאת זכתה לנבואה. ברור אפוא שהרב משאש הכריע כאן הכרעה פרשנית ותרבותית, בכך שהעדיף לייחס לחולדה חכמה בתורה, כתרגום יונתן, ובכך שהציג חכמה זאת כסיבה לזכייתה להשראת שכינה. כיוצא בכך לגבי השראת הנבואה על דבורה.¹⁷

בין שתי הדמויות שציין הרב משאש מתקופת התנאים, אמא שלום וברוריה, רק ברוריה מוצגת בבירור כלמדנית מובהקת בתורה.¹⁸ הרב משאש לא היפנה למקורות התלמודיים הרלוונטיים בעניינה, אלא לערך "נשים" באנציקלופדיה "אוצר ישראל"; ייתכן שהדבר משקף אמביוולנטיות ביחס לדמותה, כפי שעולה מן הסיפור התלמודי.¹⁹

13 הרב משאש שילב כאן בין שתי דמויות שונות הנזכרות בערך "נשים" באוצר ישראל: חנה אחותו של רבינו תם, וביליט אחותו של ר' יצחק בר מנחם.

14 פרקי דרבי אליעזר, פרק לג, ד"ה רבי עזריה אומר (דף עו ע"א במהדורת וארשא תר"ב).

15 לעמדה פרשנית זאת יש לשייך את המפרשים שפירשו "והיא יושבת בַּמְשָׁנָה" כפשוטו של מקרא – ראו בהערה הבאה.

16 תרגום יונתן הינו תרגום המקרא לארמית, המיוחס על ידי המסורת לתנא יונתן בן עזיאל. הדעה המחקרית הרווחת כיום מזהה את תרגום יונתן לנביאים כתרגום שחובר בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה ועבר עריכה נוספת בבבל בתקופת האמוראים (תודתי לפרופ' מנחם כהן שהעמידני על עניין זה). העיון בפרשני המקרא על אתר מלמד, שחלק מהם העדיפו לפרש שלא כיונתן, אלא כפשוטו של מקרא. כך נקטו רש"י, ר' יוסף קרא ור' יוסף קספי על אתר; לעומתם רד"ק ורלב"ג פירשו כיונתן.

17 במקורות קיימת התלבטות ביחס לתפקידה של דבורה כדיינת, ומקובלת הדעה שעל כל פנים היתה דבורה אשה מלומדת בתורה – ראו: חידושי הריטב"א למסכת קידושין, דף לה ע"ב ד"ה אשר תשים לפניהם; ריטב"א שבועות, דף לא ד"ה שבועת העדות; תוספות רא"ש, שם; תוספות גטין, פח ע"ב ד"ה ולא לפני הדיינות; תוספות נדה, נ ע"א ד"ה כל הכשר לדון; ספר החינוך, מצוות עשה עז. וראו זוהר, חלק ג, יט ע"ב: "ווי לדרא דלא אשתכח בהו מאן דדאין לעמא אלא חד נוקבא [=אוי לדור שלא נמצא בהם מי שדן את העם אלא נקבה אחת]". אולם לא מצאתי דעה שלפיה זכתה דבורה לנבואה בגין למדנות זאת. ראו למשל תנא דבי אליהו, ריש פרק ט, שם מוצגת דבורה כמי שזכתה לנבואה מפני ששכנעה את בעלה הבור לעשות פתילות עבות עבור המנורה שבבית המקדש. המעיין במקור שהרב משאש היפנה אליו (שבת קטז ע"א-ע"ב) ייווכח שאמא שלום מוצגת כאשה פקחית ושנונה, אך בלא כל איזכור של למדנותה. על אמא שלום, ועל הבעייתיות שבויהי דמותה, ושל דמויות אחרות בתלמוד, כדמות היסטורית במובן המקובל, ראו אילן.

19 התייחסויות לדמותה של ברוריה ולמשמעויות של עיצובה הספרותי במקורות חז"ל, כולל גם משמעויות להווה, ראו למשל: שרה; בודוף; גרווין; לוין כ"ץ; מוניקנדס; בויארין, עמ' 181 ואילך. אגב אורחא, אנו עדים כאן למעמד הסמכותי שקנתה לה האנציקלופדיה "אוצר ישראל" בקרב ציבור תלמידי החכמים, שעבורם היא היתה צוהר עברי "כשר" לעולם ההשכלה והמדע.

אותו ערך ב"אוצר ישראל" נושא אופי אפולוגטי מובהק, שעיקרו שיר הלל למעלותיה של האשה היהודיה; אמנם, בעל הערך הודה כי "איזה מחז"ל חשבו את תכונת האשה פחותה מהאיש", אך הוא טורח לתת את הרושם שהיתה זאת דעת מיעוט, וכי האשה זכתה להכרה חיובית רבה, הן בתנ"ך והן בקרב חכמי ישראל במשך הדורות. ברם, הכותב נקט עמדה שמרנית ביחס לתפקידה ומקומה של האשה, וביחס למיבנה המשפחה: "הטבע הגביל את תכונת האשה לשבת בית, ולעשות כל הצרכים הפנימיים... על האשה לבשל לתפור ולארוג בעדה ובעד אשה ובניה, ועל הבעל לפרנס אותם על ידי מלאכה או עסק".²⁰ בהמשך הדברים נאמר, שבזכות היחס הנהדר שזכו לו (וזכות) נשי ישראל משך הדורות, "לכן גם לא נשמע מנשי ישראל גם היום איזה נטיה לכת הנשים הדורשים משפט לעצמן ושיווי זכויות בכל עניני המדינה כמו לאנשים (Suffrage)". על רקע מאפיינים אלו של המאמר מעניין לראות כיצד נטל משם הרב משאש את המידע הספציפי הנדרש לצרכו, והציג באהדה רבה בפני שומעי ליקחו דעה כה חיובית ביחס לזכות נשים יהודיות לעסוק בתורה.

עד כאן ראינו כיצד הציג הרב משאש דוגמאות של נשים חכמות, שחלקן חיו בארץ ישראל בימי המקרא או התנאים, וחלקן האחר בצרפת של המאות הי"א והי"ב. אולם עיקר דבריו באותה דרשה מוקדשים לנשים קרובות הרבה יותר אל מקומו וזמנו, והוא מביא בפנינו שני סיפורים שמצא בספר בכתב יד.

הסיפור הראשון

ועוד ראיתי על ספר כתביד, כי בעיר אלג'יר בזמן הגאון מוהר"ר עייאש זיע"א, היתה בתולה אחת גדולה בנוי בת איש עשיר, חכמה בתורה הרבה ושוקדת יומם ולילה על לימוד התורה. וקפצו עליה בני אדם רבים ונכבדים. והיא לא רצתה בשום פנים ואופן להיות לאיש, מטעם בן עזאי: נפשה חשקה בתורה.

מיקום האירוע המסופר הוא בעיר אלג'יר, וזמנו הוא "בזמן הגאון מוהר"ר עייאש". משפחת עייאש היתה משפחה רבנית ידועה באלג'יר, והמפורסם שבהם היה הרב יהודה בן יצחק עייאש, שכיהן כאב בית הדין באלג'יר בשנים 1728-1756; אפשר שלדמות זאת מכוון מחברנו.²¹ אם כך, זמנו של הסיפור הוא סמוך לאמצע המאה הי"ח. גיבורת הסיפור היא צעירה יפה, בת לאב עשיר, וחכמה מאוד בתורה. יופיה, עושרה וחכמתה, עושים אותה לשידוך מבוקש ביותר ורבים חפצים לשאתה, אולם היא אינה רוצה להינשא לאיש, מחשש שהנישואין יצמצמו ביותר את הזמן העומד לרשותה ללימוד תורה. הדמות שהיא אימצה לה כמופת, ואשר מן הסתם לא היתה מכירה אלמלא למדנותה, היא דמותו של התנא בן עזאי, אשר כל ימיו סירב להינשא, בטענה "מה אעשה, חשקה

20 אוצר ישראל, ערך נשים, עמ' 117.

21 על הרב יהודה עייאש ראו: מרציאנו, עמ' 190-191; *Encyclopaedia Judaica*, vol. 3, col. 994; אולם אפשר שהכוונה לחכם אחר ממשפחה זאת. וראו להלן, הערה 32.

נפשי בתורה".²² בחברה היהודית המסורתית, מקובל היה שבת אינה מתערבת בבחירת בעלה לעתיד, ומקבלת את השידוך שמסדרים לה הוריה.²³ בסיפור שלפנינו, בקיאותה של הצעירה בספרות התורנית נותנת לה פתחון פה לחרוג מן המוסכמות, על סמך מקור מן המסורת התורנית עצמה.

אביה, לעומת זאת, ראה את טובת בתו כמותנית בחיי נישואין:

ויקבול עליה אביה לפני הגאון הנ"ל. וישלח אחריה וידבר על לבה דברים טובים. ולא אבתה לשמוע לו, מ"קל וחומר" מבן עזאי: שהוא איש, ומצווה על "פרו ורבו", ועם כל זאת אמר "ומה אעשה ונפשי חשקה בתורה", וכל שכן היא, שאינה מצווה על פרו ורבו.

נסינות אביה לשכנעה לא הועילו, ומשנאש, פנה לרב עייאש – ודאי חשב שבתו הלמדנית תקבל מפי החכם את אשר סירבה לקבל מפיו. הבת ניאותה להיפגש עם הרב, אך למדנותה איפשרה לה לבנות טיעון חזק, תוך שימוש באחת משלוש עשרה המידות שהתורה נדרשת בהן – קל וחומר.

המסורת הרבנית רואה בציווי שבספר בראשית, "פרו ורבו וקלאו את הארץ וכבשה" (בראשית א, כח), מקור לחובת הגבר להביא לעולם לכל הפחות בן ובת (וממילא לחובה לשאת אשה). המסורת התלמודית זיהתה את הגבר כחייב במצוות "פריה ורביה", כיוון שמציאת זיווג היא פעולה אקטיבית ומפני שמקובל בחברה שגברים הם היוזמים והאקטיביים.²⁴ גיבורת הסיפור ידעה כל זאת, ועקב זאת טענה טענת "קל וחומר": על האיש חלה חובה ולעסוק בתורה; אם כך, בוודאי שאני, שאיני מצווה על "פריה ורביה", רשאית לעסוק בתורה ולהימנע מנישואין! הרב עייאש היקשה על עמדה זאת:

ויאמר לה הרב: הלא גם בתלמוד תורה אינה מצווה ואין לה שכר! ותשחק ותאמר לו, כי נעלמו ממנו לשעה דברי הרמב"ם ז"ל, שגם האשה יש לה שכר לימוד (יורה

22 המשא והמתן בין בן עזאי לעמיתיו מובא בתוספתא יבמות, פרק ח, ז (עמ' 26 במהדורת ליברמן); והשוו בבלי יבמות סג ע"ב. בן עזאי הוא גם זה שבניגוד לר' אליעזר סבר ש"חייב אדם ללמד בתו תורה" (ראו לעיל).

23 תיאור קלטי של החברה היהודית המסורתית היהודית האירופאית מצוי אצל כ"ץ; על בחירת בן הווג בידי ההורים ראו שם, עמ' 163 ואילך. באשר לחברה היהודית בארצות האסלאם, ראו דברי שאול סחייק ביחס לעיראק של המאה הי"ט: "ההורים היו בוחרים את בן הווג לבתם, ולבת לא היתה זכות להתנגד" – סחייק, עמ' 72.

24 "האיש דרכו לכבוש ואין האשה דרכה לכבוש" (יבמות סה ע"ב). ההסתמכות המדרשית היא על המילה "וכבשוה" שבפסוק. וראו רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות טו, ב; ערוך השלחן, אבן העזר, סימן א סעיף ב. אגב, לפנינו דוגמה מעניינת של המעבר מן ההכרה במציאות אמפירית לתפיסה ערכית: מכיון שבמציאות החברתית הגברים הם הפעילים, אזי החובה להוליד ילדים מוטלת עליהם.

דעה בסימן רמ"ו סעיף ו'²⁵) ואמנם – יהי רצון שיתקיימו דבריו שאמר, שלא יהיה לה שום שכר לא בעוה"ז ולא בעוה"ב. כי אינה עוסקת בתורה לצפוי שכר, רק לשם אהבתה של תורה.

מתגובת הרב עייאש ניכר שהבין את דברי התלמוד ביחס לבן עזאי כך: על בן עזאי חלו בו בזמן שתי חובות, שאותן הוא חש כסותרות – לעסוק בתורה ולעסוק בפריה ורביה. כיוון שלדעתו יכול היה לקיים רק אחת מהם, בחר בן עזאי בלימוד תורה, תוך ויתור על העמדת צאצאים.²⁶ אולם, טוען הרב עייאש, ברגע ש"נפטר" בן עזאי מפריה ורביה, נותרה בעינה מצוות תלמוד תורה, שעליה יקבל שכר רב; ואילו הצעירה שלפניו, גם אם נפטרה היא מפריה ורביה, אין היא חייבת בלימוד תורה. אם כך הדבר, מה טעם הלימוד? הצעירה הגיבה באופן ספונטני שגם אם אין היא מצוויית בתלמוד תורה, תקבל שכר אם תלמד, "שגם האשה יש לה שכר לימוד", כדעת הרמב"ם.²⁷ אגב כך רמזה לרב עייאש באופן מנומס, שבמקרה זה היא שולטת במקורות יותר ממנו.

אולם בהמשך דבריה הדהימה גיבורתנו את הרב עייאש בכך שהפקיעה את הדיון מן הקטגוריות ההלכתיות של מצווה, חובה ושכר, וטענה שהיא עוסקת בתורה מתוך אהבת התורה בלבד. ברגע זה נתגלתה הצעירה לרב הישיש כמימוש מופלא ונעלה של הדמות האידיאלית בתרבות התורנית-היהודית – אותה דמות המועלית בפתיחת פרק קניין תורה: "העוסק בתורה לשמה". מאותו רגע שנתחזרה לו איכות אישיותה ומהות הפאתוס המניע אותה, חדל הרב להפציר בה:

וייפעם הגאון מדבריה אלה, ויפטריה לשלום ברוב ברכות. ויאמר לאביה: הנח לה לעשות רצונה כי בזה תהיה זכותה נפישא [=רבה] להגן על בני העיר. וכן היה.

הרב הבין שאבי הצעירה הינו אדם הגון, הרחוק עם זאת מן האיכות הנדירה של בתו; כלפיו חשוב לדבר בלשון של תועלת: אם יניח לבתו להמשיך ולעסוק בתורה, יהיה הדבר לטובת בני העיר, כי תרבה זכותם בעיני האל, ודבר זה יגן עליהם מפני פורעניות המתרגשות ובאות לעולם. האב ויתר. לסיפור יש המשך:

פעם אחת ראה הגאון בחלומו, והנה בלשת באה לעיר להרוג ולשלול. ויצאה אותה הבת לבדה בחזרב שלופה לקראתם, ותכריע את כלם לטבח, ותהי תשועה גדולה. וייבהל הרב מראשית החלום, וישב בתענית. ואחר שלשה ימים בליל שבת באה בלשת לעיר מהספרדים, דרך היס. וה' בתסדו הטיל רוח סערה אל היס, וכל

25 ההפניה ליורה דעה של הרב משאש עצמו. למקור הדברים במשנה תורה לרמב"ם, ראו הערה 27.

26 על בן עזאי ועל המתח שבין העמדת משפחה לבין תלמוד תורה ראו בוירין, עמ' 134 ואילך.

27 משנה תורה, הלכות תלמוד תורה א, טז.

אוניויתיהם כליל נשברו וצללו כעופרת במים אדירים, ויושע ה' את כל העיר מיד מצ"רים.²⁸ וידע הרב רמו החלום: שזכות אותה בתולה הגינה על בני העיר.

הרב עייאש ראה בחלום שכוח צבאי ("בלשת"²⁹) מתקרב לעיר אלג'יר על מנת להרוג ולשלוט, והצעירה המלומדת יוצאת כנגדו ומצילה את העיר.

ראשית החלום נראית ברורה. פשיטות של חילות זרים ושל שודדי ים היו תופעה ידועה בערי החוף של צפון אפריקה באותן מאות.³⁰ תגובת הרב עייאש לחלום זה היתה לשבת בתענית, שהרי תגובה מזוינת לא היתה מדרכם של יהודים באותה עת; משום כך תמה הרב על תגובתה הצבאית של "הבת" בראשית החלום. אולם, אירועי המציאות הסבירו לרב את "מעשיה": בזכות למדנותה, נמנעה פשיטה של כוחות ימיים ספרדיים – סערה פגעה בצי המתקרב ואניותיו טבעו.

סיפור החלום מתקשר לאירוע היסטורי ידוע, הניסיון הספרדי לתקוף את העיר אלג'יר בשנת 1775;³¹ יושבי העיר חשו שהם נתונים לסכנה ישירה ומיידית, וכשלו הספרדים נתפס כנס. לזכר הצלה זאת קבעו יהודי העיר יום חג מיוחד בי"א בתמוז, שנודע בשם "פורים תמוז של אלג'יר".³²

המשפט האחרון מדגיש שהעיר ניצלה בזכות אותה צעירה, ולא בזכות מעלותיו, תורתו וצדקתו של הרב עייאש. האם רצה המספר לרמוז שהדבר עלה בידה מפני שהיא עסקה בתורה לשמה בלבד, בעוד שהוא זכה אגב תורתו ולמדנותו למשרה ולכבוד? ומה אירע לאשה זאת לאחר מכן? הסיפור ממשיך ומביאנו לסוף טוב:

ונשארה כך האשה בבתוליה, וחשקה בתורה. עד היותה בת ששים שנה. ועלתה אל הארץ ושקדה על התורה, עד יום מותה בשיבה טובה למעלה ממאה שנה.

איננו יודעים אם הרב עייאש סיפר לגיבורה שבזכותה ניצלה העיר. מכל מקום, היא המשיכה לעסוק בתורה עד הגיעה לגיל שישים שנה. אז נקטה צעד שנחשב כראוי ביותר

28 ההתערבות השמימית מתוארת בדברי הרב עייאש תוך שימוש במטבעות לשון מן המקרא, המזכירים את "שירת הים": אניות הספרדים "צללו כעופרת במים אדירים. ויושע ה' את ישראל וכל העיר" מיד מצ"רים" (השוו: שמות יד, ל; שם, טו, י). הגרשיים שבמילה האחרונה אינם מציינות ראשי תיבות, אלא מציינות משחק מילים שיש בו רמיזה ספרותית. שימוש מעין זה בגרשיים הינו מוסכמה ספרותית-טיפוגרפית בכתיבה הרבנית-הספרדית במאות השנים האחרונות. הפסוק המקראי מתאר את האל כמושיע מיד הַמְצָרִים; הסיפור שלפנינו רומז לאותו פסוק, אך מתאר את האל כמושיע מיד הַמְצָרִים, היינו אלו שביקשו להצר לאחרים.

29 המונח "בלשת" מופיע במשנה (עבודה זרה ה, ו). הוא מופיע גם במסכת ביצה כא ע"א, שם מפרש רש"י: "בלשת – חיל גדול של גודדי נוכרים, שמחפשיין ובולשיין לשלול שלל". נראה שמחברנו משתמש במונח כאן, על פי הסבר זה של רש"י.

30 על כך ראו וולף, עמ' 299-307.

31 עמ' 302-304.

32 על אירועים אלו כפי שנשתמרו בתודעתם הדתית של יהודי אלג'יר, ראו קרובץ. לצערי, לא עלה בידי לאתר את מאמרו של קאואה, העוסק בנושא זה. אם אמנם מתייחס הסיפור שלפנינו לאירוע זה, הרי שקיימת בעיה ביהוי הדמות הרבנית שבסיפור [ראו לעיל, הערה 21].

בתרבות היהודית המסורתית, צעד שגם הרב עייאש עצמו נקט בו בערוב ימיו:³³ היא עלתה לארץ ישראל על מנת לבלות את שארית ימיה בארץ הקודש. בארץ זכתה לעסוק בתורה עוד למעלה מארבעים שנה, עד שתמו ימיה בשעה טובה.

הסיפור השני

הרב משאש ממשיך ומביא סיפור שני, שאף אותו מצא, לדבריו, באותו ספר שבכתב יד. גם סיפור זה מתייחס לאלג'יריה, אלא שבמקום להתרחש בעיר הבירה אלג'יר הוא מתרחש בעיר הקטנה תלמסאן, שבה שימש הרב משאש כרב הקהילה במשך שבע־עשרה שנה.

עוד מסופר שם [=בכתב היד] כי גם בתלמסאן היתה בתולה יפה עד מאד אשר נפשה חשקה בתורה. והוריה היו עניים מרודים ומטופלים בבנים ובבנות. ויום אחד בא מעיר ווהראן [אוראן] אלמון [=אלמן] אחד צעיר לימים ומופלג בעושר. ודבר אל לב אבי הנערה לתתה לו לאשה. והוא [=החאתן] יתן מוהר ומתן, והוא [=האב] וביתו יהיו באוכלי שולחנו כל ימי חייהם. וישמחו הוריה מאד על המציאה. וכאשר הודיעה ולא רצתה, נפלו לפני רגליה, ובכו והתחננו לה הרבה לראות בעניים ולחצם ודחקם לחלצם מן המיצר. וכאשר לא יכלה להתאפק, בקשה מהם ג' ימים להתיישב בדבר, ואז הרפו ממנה.

בסיפור שלפנינו, לעומת הסיפור הראשון, המצב הכלכלי של המשפחה הוא בכי רע. תשועת אביה, אמה, אחיה ואחיותיה של צעירה זאת, תלויה בהסכמתה להינשא. אולם, הנחת היסוד של הסיפור היא שהצעירה לא תוכל להמשיך ולעסוק בתורה לאחר נישואיה. ממשפט הסיום של הקטע משמע שהצעירה מכירה בכך שבהיעדר מוצא אחר, יהיה עליה להעניק קדימות לחובותיה כלפי משפחתה על פני רצונה לעסוק בתורה. היא מבקשת שהות כדי לראות אם יעלה בידה למצוא פתרון למשבר, אך מנימת הדברים ניכר שאם יעברו שלושת הימים ולא תמצא פתרון – תיאות להתחתן. מה התרחש בשלושת ימים אלו?

והיא עינתה בצום נפשה, ותבך ותתחנן לפני המקום ברוך הוא לפתוח שערי חנינה להוריה ממקום אחר. וה' שמע את תפלתה וראה את דמעתה. ובליל השלישי, בחצי הלילה, ראתה בחלומה והנה קול קורא לה לאמר: "הנה עושר רב טמון בחיק האדמה אשר את שוכבת עליה". ותקם בעוד לילה ותגד לאביה. והוא בטח בצדקתה, ויבא קרדום ויחפור במקום משכבה עומק שתי אמות, וימצא קדרת חרס גדולה מלאה דינרי זהב. ואיש לא ידע [=שמצויה שם קדרת]. וישמחו מאד מאד. והיה בבקר, ויודיע את האיש כי בתו לא רצתה, ויפטררהו לשלום.

בסיפור הראשון הרב עייאש הוא הזוכה לחלום ממרום, ואילו כאן האשה עצמה זוכה לחלום המשמיע לה את היענות ה' לבקשתה. כמצבה ההתחלתי הצנוע של המשפחה, כך

גם הסיום המינורי של הסיפור: "והוא [=האב] לקח מהזהובים סך מה, ויעש מסחר קטן, ויצליח מאד. ויחיה חיי עונג ושקט ושלום. ובתו מצאה נחת לשקוד על דלתי התורה כרצונה". הנערה בסיפור זה לא הצילה עיר שלמה בזכות תורתה, לא דימתה עצמה כבן עזאי, לא עלתה לארץ ולא נפטרה בגיל מימי שמעל מאה שנה. היא עמדה בפני בעיה אישית קשה, והיתה מוכנה, בליית ברירה, לוותר על טובתה האישית למען היקרים לה. האל השגיח במצוקתה, ושלח פתרון אשר איפשר לה להתמיד בלימודה.

מסרים ערכיים ודתיים

מהם המסרים הערכיים והדתיים שהעביר הרב משאש לשומעיו ולקוראיו באמצעות הדרשה שהבאנו לעיל? מסר אחד, שהוזכר לעיל, הוא חוסר הקשר (והתלות) שבין מצוות תלמוד תורה לבין האידיאל של העיסוק בתורה לשמה. חובת תלמוד תורה היא מצווה, המעוגנת בפרשנות חז"ל לדברי המקרא והמקושרת למבנה חברתי ממוסד. חובת תלמוד תורה יכולה להתקיים כאשר היא מוטלת על גברים בלבד, וכאשר נשים מקבלות עליהן לעסוק בשאר עניינים, על מנת לקדם את כינונו ותפקודו של עולם התורה הגברי. לעומת זאת, עיסוק בתורה לשמה אינה חובה או מצווה אלא ווקציה (vocation), ולפיכך הוא מותנה במיקום הפרט במיבנה החברתי הקיים או במעמד החברתי שלתוכו נולד. החידוש של הרב משאש הוא בהבהרה חדרשמעית ורדיקלית של מסר זה, וכן בקביעתו, שבעניין זה אין כל הבדל בין נשים לגברים: "כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה".

המסר השני הוא הבהרת ההשלכה של האמור בפסקה הקודמת על מוסד הנישואין. הרב משאש אינו מעלה פקפוק ביחס לחשיבות מוסד הנישואין וביחס לכך שהציפייה המקובלת שגברים ונשים יינשאו, יחיו כזוג ויקימו תא משפחתי, היא צפייה ראויה מבחינה יהודית. אולם הוא אינו מסכים כלל שמימוש ציפייה זאת הוא הערך העליון שלפיו חייב כל אדם לעצב את חייו; ובמיוחד מי שחשקה נפשו בתורה יותר מאשר בבן זוג – פטור מלהינשא. ושוב, הרב משאש מבהיר שדברים אלו אמורים לא רק ביחס לגברים. למעשה, הוא אומר יותר מכך: משמעות ה"קל וחומר מן עזאי" שבונה גיבורת הסיפור הראשון היא שהזכות לוותר על נישואין לטובת עיסוק בתורה מובנת מאליה הרבה יותר ביחס לנשים, מאשר לגברים.

מסר שלישי העולה מדרשתו של הרב משאש, הוא הדגם הראוי של יחסים בין גברים במעמד של סמכות – אם אבות, אם רבנים – לבין נשים המבקשות לבחור אורח חיים לא מקובל. שלושת הגברים המתוארים בסיפורים שלפנינו – אביה של הצעירה מאלג'יר, הרב עייאש, ואביה של הצעירה מתלמסאן – אינם מעלים על דעתם לאלץ את הגיבורות להינשא בעל כרחן. דבר זה אמור גם ביחס לאביה העני והנוזקק של הצעירה מתלמסאן, אף שגורלו תלוי בהחלטה של בתו. הם מתייחסים בכבוד רב למאווייהן, לעמדותיהן ולדעותיהן של הנשים, גם בטרם הבינו אותן לעומק. הבדלי הגישות וחילוקי העמדות שבין הגברים הללו לבין הגיבורות מתלבנים בשיח רווי כבוד הדדי. ולבסוף, מקבלים

הגברים את עמדת הגיבורות, תוך ויתור על התפיסות שבהן הם החזיקו עד כה. אין ספק שגברים אלו אינם שותפים להיגד הידוע "נשים דעתן קלה"³⁴.

סיום

דברי הרב מבליטים את המתח שבין תפקידה החברתי המקובל של האשה לבין מאווייה האינטלקטואליים-הרוחניים. הבחירה שעמדה בפני כל אחת מגיבורות הדרשה היתה בין ייעודה החברתי-המשפחתי לבין חישקה לעסוק בתורה. כל אחת מאפשרויות אלו הינה בעלת משיכה ארוטית: מחד חיי אישות ומשפחה, ומאידך חיי הגות ורוח. אך הגיבורות יכולות לזכות רק באחת מהן. שתי הגיבורות בחרו בחיים של תורה, והרב משאש העניק לבחירה זאת צידוק מלא, מבחינת המסורת היהודית.

מדברי הרב משאש עולה שאלת מפתח: האם קיימת ביהדות אפשרות של תמורה, של מבנים חברתיים המאפשרים גם לנשים שומרות מסורת לשלב ולאזן בין חיי משפחה ובין חישקן בתורה? שכן, מי יודע כמה נשים הדחיקו את חישקן בתורה לטובת חישקן בזוגיות ובמשפחה? מי יודע כמה נשים מעולם לא העזו להעלות על דעתן את עצם קיומה של הברירה, מפני שתהליכי החיברות הביאו אותן להרגיש שפתוחה בפניהן דרך אחת בלבד? מאופן הצגת הגיבורות וסביבתן בדרשת הרב משאש עולה במרומז כי התמורה תלויה ביכולתן של נשים לעמוד בגבורה על שאיפתן לשילוב של חיי משפחה ועיסוק בתורה, וכן במידת הכבוד והתמיכה שנשים אלו תזכינה להם מצד הדמויות הגבריות שבתיהן.

34 מסר רביעי, העולה מן הסיפור הראשון, קשור לזיקה שבין תורה, יהודים ונכרים. עיסוקה של גיבורת הסיפור ב"תורה לשמה" מציל לא רק את יהודי אלג'יר, אלא את כל בני העיר. התורה אינה ברכה רק ליהודים אלא לכל באי עולם, וזאת בלא קשר להכרתם במעלות התורה ובקדושתה. תפיסת הרב משאש בייחס לערך שיש בעיני האל לחייהם ולרווחתם של לא־יהודים וביחס להשפעות החיוביות של התורה גם על נוכרים השרויים בסביבתה, עולה בקנה אחד עם דברים שהוא כותב בהקשרים אחרים על אודות היחס הראוי של יהודים כלפי נוכרים. בכך מגלה הרב רגישות והזדהות לפן האוניברסלי של המסורת התרבותית הדתית היהודית, פן שלא תמיד נמצא לו ביטוי ביצירתם של רבנים אחרים. והשוו שיר השיירים רבה פרשה ב ג, מהדורת דונסקי עמ' נד: "...בזכות התורה ולומדיה ינצל העולם".

קיצורים ביבליוגרפיים

אוצר ישראל	אוצר ישראל, בערכית י"ד איזנשטיין, א-י, ניו יורק 1907-1913.
אורבך	איא אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט.
אילן	T. Ilan, "The Quest for the Historical Beruriah, Rachel and Ima Shalom", <i>AJS Review</i> 22, 1 (1997), pp. 1-17.
בודף	L. Bodoff, "Rabbi Meir and his wife, Beruriah; 'till death do us part'", <i>Midstream</i> 45.5 (1999), pp. 13-15.
בויארין	D. Boyarin, <i>Carnal Israel</i> , Berkeley 1993.
בר אשר	מ' בראשר, "רבי יוסף משאש והגדתו זיזכור יוסף", הצפה, עיטורי ספרים וספרים – גליון פסח תשנ"ז, י"ד בניסן תשנ"ז (21.4.1997), עמ' 2.
גרזין	J. Gerwin, "Ludic is God; Beruriah and the Subversion of Patriarchal Discourse", <i>Mosaic</i> 14 (1993), pp. 8-24.
דשן	ש' דשן, צבור ויחידים במרוקו, תל אביב תשמ"ג.
וולובלסקי	J.B. Wolowelsky, <i>Women, Jewish Law and Modernity</i> , Hoboken 1997.
וולף	J.B. Wolff, <i>The Barbary Coast</i> , New York & London 1979.
זולטי	S. Zolty, <i>Women and the Study of Torah in Jewish Law and History</i> , D. Ed. Thesis, University of Toronto 1992.
כ"ץ	י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח.
לוין כ"ץ	י' לוין כ"ץ, "בין לילית לברוריה", מבוטע כח (תשנ"ו), עמ' 89-96.
מוניקנדס	י' מוניקנדס, "ברוריה כדמות אנלוגית-ניגודית לרבי מאיר", דרך אגדה ב (תשנ"ט), עמ' 37-63.
מים חיים	הרב יוסף משאש, שו"ת מים חיים, חלק ב, ירושלים תשמ"ה.
מרציאנו	א"ר מרציאנו, מלכי ישורון, ירושלים תש"ס.
משפטי עזיאל	הרב בן ציון מאיר חי עזיאל, שו"ת משפטי עזיאל, חלק חשן משפט, ירושלים ת"ש.
נחלת אבות	הרב יוסף משאש, נחלת אבות, חלק שישי, ירושלים תשמ"ז.
סחייק	ש' סחייק, "תמורות במעמד היהודיות העירוניות בבבל מסוף המאה הי"ט", פעמים 36 (תשמ"ח), עמ' 64-88.
ערוך השלחן	הרב יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, ירושלים תשכ"ט.
פסקי עזיאל	הרב בן ציון מאיר חי עזיאל, פסקי עזיאל בשאלות הזמן, ירושלים תשל"ז.
קאואה	M.J. Kaoua, "Les deux Pourim de la communauté d'Alger", <i>Société de Conférences Juives d'Alger</i> 3 (1928-1929), pp. 47-66.
קרובץ	קרובץ, פיוטים לשבתות ומועדים כמנהג ארגיל, עם שבח תודה – שירים על הנסים שנעשו לקהלת ארגיל בשנת תקל"ה, ליורנו תרי"ב.
שרה	E. Sarah, "Beruria – a suitable case for mistreatment... or why we haven't got the sayings of our mothers", <i>European Judaism</i> 26, 2 (1993), pp. 14-23.